

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджуються релігійні вірування німців-колоністів. Особливу увагу приділено становленню лютеранської церкви на Волині, виникненню церковних громад в найбільших містах регіону. В статті висвітлюються особливості традиційної релігійності у побуті та повсякденному житті німців-лютеран, а також розглянуто вірування німців-менонітів, баптистів, штундистів в ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Волинська губернія, німці-колоністи, лютерани, меноніти, баптисти, штундисти.

В ХІХ ст. Волинська губернія стає одним з найбільших в Україні регіонам компактного проживання німецького етносу. В цей період проходила інтенсивна колонізація Волині, яка наклала політичний відбиток не лише на соціально-економічний розвиток краю, а й урізноманітнила духовне життя його мешканців. Одне з найважливіших місць в громадському і культурному житті німецьких колоністів займала релігія. За віросповіданням їхні релігійні громади поділялися на лютеранські, менонітські, баптистські, штундистські. На Волині серед німецьких колоністів найбільш поширеним було лютеранство, яке тут сповідувало на кінець ХІХ ст. 164425 осіб, або 98,72% усіх волинських німців¹. Лютеранська церква в регіоні мала досить міцне коріння. В 1783 р. в містечку Корець Рівненського повіту була побудована перша кірха і з'явилася пасторська парафія². В 1801 р. було започатковано створення аналогічної парафії в Житомирі, а в останній третині ХІХ ст. в місті збудували кірху в пізньоготичному стилі. В 1862 р. лютеранську церковну парафію заснували в м. Рожище Луцького повіту, яка була другою за величиною в губернії, після Житомирської. В 1881 р. була заснована лютеранська церковна громада у Володимирі-Волинському, в 1888 р. в Тучині, в 1889 р. – Новограді-Волинському³. В 1899 р. були створені парафії в Луцьку і Рівному. На початок ХХ ст. відправи релігійних служб на Волині здійснювали 13 кірх і 191 молитовний будинок. Слід зазначити, що церковні споруди на Волині будували як правило з дерева, лише у великих містах Житомирі, Рівному, Луцьку вони були кам'яними.

До другої половини ХІХ ст. в регіоні відчувалась певна нестача церковнослужителів, особливо пасторів. Так, на Волині їх було всього вісім. Кожному з них підпорядковувалось в середньому по 40 колоній і звісно, що вони далеко не завжди могли відвідати поселенців⁴. Колонії були розкидані одна від одної приблизно на 40–50 км і до них можна було добратись тільки на конях. Щоб відвідати всі громади, пастор змушений був по декілька тижнів проводити в дорозі. З собою він брав розкладне ліжко, матрац, подушки, покривала, а також різноманітну релігійну літературу (Біблії, церковні календарі), спорядження для причастя тощо. Прибувши в колонію, пастор йшов у кірху або молитовний будинок. Його проповідь, як правило, тривала не більше години, вона була насичена різноманітними прикладами з природи і життя. Під час богослужіння проводився екзамен конфірмантів, які були підготовлені вчителями. Після нього відбувався власне обряд конфірмації і причастя. Служба Божа завжди супроводжувалася церковними співами. Наступного дня пастор оглядав школу, проводив вінчання, ввечері зустрічався зі всією громадою, а вранці він їхав до наступної колонії.

Німецький пастор на Волині не був державним службовцем, він не отримував зарплати, а жив за рахунок різноманітних відрахунків колоністів. Він повинен був розумітися також у медицині, будівництві, сільському господарстві. Тому колоністи йшли до нього зі своїми бідами і труднощами. Звичайно пастор не міг побувати в кожній колонії і тому в нього там завжди були помічники-кантори.

На Волинь деякі колонії запрошували канторів з Польщі, для інших вони призначалися Житомирським пастором⁵. Вони виконували функції регентів церковного хору і завідували шкіль-

ною справою, мали право у проводити хрещення і відспівування померлих. Нестачу священиків у колоністів компенсували також предігери. Це були люди, яких обирала громада для проведення проповідей під час відсутності пастора, або кантора. Потреба в духовних особах підштовхувала колоністів до створення спеціальних курсів при великих церковних громадах.

Так, при створеній у 1863 р. лютеранській церковній громаді колонії Гаймталь Житомирського повіту, в 1904 р. були організовані спеціальні курси, на яких велася підготовка канторів для всіх німецьких колоній Київського учбового округу (Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська губернії)⁶.

Незважаючи на відірваність від своєї історичної батьківщини, німці-лютерани зберігали традиційну релігійність у побуті та повсякденному житті. Наприклад, досить своєрідним у них був обряд шлюбу. Перед кожним весіллям необхідна була церковна згода на нього. Пастор оголошував всій громаді промову, яка закінчувалася словами: «Якщо будь-хто має якісь законні заперечення проти шлюбу вищезгаданої пари, то нехай завчасно доповість про це кому потрібно, якщо ні, то потім нехай мовчить». Вінчання молодих проходило в тій громаді, де жила наречена. Перед цим дяк приходив до будинку, де мало відбутися весілля і проголошував коротку промову. В піст весілля не відбувалися, оскільки в цей час заборонялося танцювати, співати, грати тощо. Розлучень у середовищі волинських німців практично не було. Якщо між подружжям виникали серйозні незгоди, тоді пастор приходив до них і згладжував сімейні проблеми.

Обряд хрещення новонароджених дітей у німців-лютеран проходив як правило через 6–8 тижнів. Це відбувалось в основному в будні дні, після обіду, або ввечері. Оскільки в колоніях було недостатньо пасторів, то їх обов'язки виконували кантори, які були в школі вчителями. Батько дитини разом з майбутніми кумами прибували до кірхи, де відбувався обряд хрещення. Дитина, як правило отримувала одне із старих німецьких імен (Фрідріх, Адольф, Густав, Пауліна, Жозефіна, Матильда тощо). Хрестини дітей святкувалися помпезно, або скромно, залежно від достатку. Окремі заможні колоністи запрошували на цю подію майже всю колонію, інші, які мали менші достатки, обмежували коло гостей тільки найближчими родичами. За їхніми звичаями, жінка, яка вперше після пологів виходила з дому, обов'язково повинна була йти в першу чергу до церкви. Це відбувалось на сороковий день після народження дитини.

Обряд поховання померлих також був досить своєрідним у німців-лютеран. В них було прийнято, щоб на похорони запрошували, тобто було певне число родичів і сусідів. Це було пов'язано з тим, що на поминальному обіді повинна бути обмежена кількість людей. Разом з тим на відспівування померлого міг прийти будь-хто, але потім на обід він не йшов. Труна з тілом покійного переважно стояла в будинку, а влітку за сприятливої погоди на дворі. Кантор або пастор проводив повну траурну службу. В колоністів було також прийнято, щоб хтось з членів громади проголошував жалобну промову, в якій бажано було виражати найбільшу скорботу, яка могла розчулити не тільки рідних, але й усіх присутніх, в тому числі кантора або пастора. Тоді цей оратор вважався найкращим. На шляху до кладовища необхідно було співати релігійні пісні. Там також відбувалася траурна промова і відспівування покійника. Аналіз джерел свідчить, що практично кожне кладовище в німецьких колоніях Волині було прекрасно огорожене і мало багато дерев. Як засвідчують німецькі дослідники, в центрі кладовища завжди стояв високий хрест та дзвіниця, де проводилась служба Божа⁷. Слід відмітити, що німецькі кладовища відзначалися охайністю та чіткою системою розміщення могил. Відспівування покійника проводилось до тих пір доки не виростав могильний пагорб. Після цього всім присутнім пропонувалось стати на коліна і прочитати молитву «Отче наш». Після поховання люди йшли на поминальний обід. Перед цим на кладовищі пастор, кантор, або інша духовна особа, яка проводила відспівування дякувала всім за те, що взяли участь в похоронах і від імені близьких запрошувала повернутися в будинок покійного і задовольнитися тим, що Бог пошле. Слід звернути увагу на те, що в колоністів існувала чітка система взаємодопомоги і вони в скрутний час допомагали один одному. На поминальному обіді обов'язково повинен бути присутнім священик, він зазвичай сидів в центрі столу, читав молитву, співав релігійні пісні тощо.

Слід зазначити, що релігійні обряди і традиції волинські німці-лютерани зберігали до радянських часів.

Серед великих німецьких релігійних громад на Волині виділялись також меноніти, які залишили свою батьківщину через релігійні переслідування. У кожній своїй колонії вони утворювали самостійні релігійні громади, якими управляли виборні старійшини, об'єднані у спеціальні ради. Вони мали в колонії необмежену владу. Непокірних, за рішенням старійшин, виганяли з общини. В той час це було рівноцінно смерті, оскільки вигнанців не приймало жодне товариство. Правда такі випадки у них траплялися досить рідко. Про це свідчать і численні архівні

документи. Так, в 1855 р. волинська палата державного майна детально обстежила в губернії поселення менонітів і прийшла до таких висновків: «Будь-яких розправ і порушень дисципліни в них не було. Розгляд домашніх справ, що рідко трапляється, тому що вони хорошої поведінки, проводиться в колі самих колоністів у присутності шульця. Винуватець сам повинен був вибачитися за вчинений проступок. Основним покаранням були штрафи, які накладалися в межах від 15 коп. до 1 руб. сріблом».⁸

Меноніти в кожній своїй колонії мали молитовний будинок в якому щонеділі проводили богослужіння місцеві релігійні служителі-шульмейстери. Однак їх для всієї губернії не вистачало і тому до менонітів приїжджали кантори з Царства Польського, або з тих губерній, де вони теж мешкали.

Так, до менонітів колонії Забузькі Голендри Володимир-Волинського повіту приїжджав кантор з Гродненської губернії, якого для здійснення релігійних обрядів два рази на рік запрошували в колонію. Хрестини і поховання померлих в їхніх колоніях проводив предикант (дяк), який був з числа колоністів. Вони переважно не отримували заробітної плати від місцевої громади⁹. В кожному поселенні менонітів велася метрична книга, де фіксували померлих і тих, хто вступав у шлюб. Її вів пастор, який подавав ці відомості у Віленську духовну консисторію.¹⁰ Саме там знаходилося в той час духовне керівництво менонітів, які проживали на території Російської імперії.

Меноніти проживали на Волині до початку 70-х років XIX ст. В цей час царський уряд провів військову реформу за якою вводилась загальна військова повинність. Меноніти вже повинні були служити у війську, що звичайно суперечило їхнім релігійним переконанням. Вони шукали компромісу з урядом і згодом домовились про альтернативну службу, яка полягала у безплатній праці протягом трьох років за місцем проживання. Меноніти, незважаючи на цю домовленість, не були впевнені в гарантіях царського уряду і почали залишати Волинь. Переважна більшість їх емігрувала до Америки, Канади де вони як правило осідали в схожих з Волинню місцевостях¹¹.

Особливий вплив у другій половині XIX ст. в німецьких колоніях мали баптисти. їхні емісари розгорнули активну діяльність у другій половині 60-х рр. XIX ст. Ідеї баптистів знайшли своїх прихильників й на Волині. Вже в 1865 році їх тут нараховувалось більше 3 тисяч, а в 1895 – уже 5981 осіб¹².

В 1896 р. Управління Київського учбового округу вивчало окремі поселення баптистів на Волині. Зокрема, досить детально був вивчений стан німців-баптистів колонії Нова, Житомирського повіту. В той час в цьому повіті проживало 4 тисячі баптистів – німців¹³. Переважно вони селилися окремими колоніями і займалися винятково землеробством. Більшість з них володіли землею на правах власності ще з 1863 р. Баптистська колонія за зовнішнім виглядом практично не відрізнялася від колонії лютеран-німців. Будинки баптистів були розташовані на значній відстані один від одного. Ниви їхні були добре оброблені й огорожені, а домашній інвентар відрізнявся від того яким користувалися німці – лютерани і українські селяни тим, що був більш досконалим. Баптисти жили набагато заможніше від селян і німців-лютеран. Землю вони орали лише залізними плугами, їхні поля були чистими й доглянутими. Вони користувалися також різними сільськогосподарськими машинами.

Усі релігійні, громадські питання баптисти обговорювали в молитовних будинках. Це були окремі приміщення з високою стелею, хорами і підвищенням на зразок естради. В його центрі стояв стіл, накритий чорним сукном зі срібними позументами. Це було місце духовного наставника, зліва стояли лавки для жіночого хору, справа – для духового оркестру. Всі інші місця були для прихожан. На стінах німецькою і російською мовами були зроблені написи: «Один Господь, одна віра, одне хрещення», «Бога бійтесь, царя шануйте»¹⁴.

В переважній більшості молитовних будинків працювали школи. Про те з часом громади, виходячи з педагогічних міркувань і з точки зору правильного виховання дітей, прийшли до висновку про переведення шкіл в окремі будинки.

Духовних наставників баптисти утримували за рахунок громади. Інколи для проведення служби вони запрошували проповідників, які мали спеціальну духовну освіту з Німеччини. У скоєних гріхах баптисти каялися перед всією громадою. Якщо між ними виникали конфлікти, то їхні учасники не допускалися до причастя до тих пір, доки вони не помиряться один з одним. Напевно тому серед німецьких баптистів не траплялися випадки, щоб вони судилися один з одним. Досить розвинутою серед баптистів була система взаємодопомоги. Тому відверто бідних серед них не було. Горілки вони не вживали. Хоча їм дозволялось її використовувати як лікувальний засіб при простудних захворюваннях і то тільки поодиночі, а не спільно. Вино, пиво можна було вживати, але при цьому не напиватись.

Усі баптисти були освіченими, читали книги і виписували місцеві газети¹⁵. Точних даних про кількість баптистських шкіл фактично немає, оскільки сектанти переслідувались поліцією і до сьогодення часто створювали їх нелегально, або ж навчали дітей самостійно.

В 1887 р. з метою припинення насаджування баптизму власті наказали закрити виявлені поліцією школи в яких навчалися діти баптистів. В 90-х роках XIX ст. окремі їхні колонії почали просити дозволу на відкриття шкіл. Так, в 1894 р. баптисти колонії Нова Житомирського повіту вирішили відкрити в себе Міністерське народне училище. Для його розміщення вони побудували великий, критий залізним дахом, будинок. Царський уряд дав на це свою згоду і 3 жовтня 1896 р. в присутності головного губернського інспектора Лубенця, трьох духовних наставників, а також представників з інших німецьких колоній воно було відкрите. По закінченні цієї церемонії всі присутні заспівали гімн «Боже царя храни». Після цієї події баптисти колоній В'язовці та Івашкевичі Житомирського повіту також почали клопотатися про відкриття в них російських міністерських народних училищ.

Слід відмітити, що німецькі баптисти Волині мали значний вплив не лише в краї, а й серед одновірців усієї Російської імперії. На це, зокрема, вказує те, що 3 січня 1909 р. в колонії Нейдорф Житомирського повіту відбувся з'їзд духовних наставників німецьких баптистів усієї Росії¹⁶. Такі дії баптистів викликали обурення в Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора і він дав головному жандармському управлінню наказ стежити за тим, щоб баптисти більше не проводили ніяких зібрань.

Потрібно відмітити, що волинські баптисти не поривали зв'язків із своєю історичною батьківщиною, що проявилось у різноманітних друкованих виданнях які надходили з Німеччини. Так, значного поширення в краї набула брошура німецькою мовою «Neue evangelische Hirtenstimme»¹⁷. Вона пройшла цензуру і нічого крамольного влада в ній не знайшла. Тому брошура розповсюджувалася на Волині відкрито.

Урядові установи, православну церкву непокоїла активність баптистів і їхній вплив на місцеве населення. Тому вони змушені були звертати на них увагу. Особливо вона посилилася перед початком першої світової війни. Зокрема Волинському головному жандармському управлінню, була дана вказівка перевіряти політичну благонадійність німців – баптистів, які проживали в колоніях Кутузовської волості Житомирського повіту¹⁸. Ця надмірна «увага» з боку властей змушувала їх залишати край і виїжджати за межі імперії.

Поряд з баптизмом на Волині набув поширення і штундизм. «Stund» («Штунд») така назва була поширена через те, що члени цієї секти після звичайної церковної служби збиралися в кірсі й додатково вивчали Біблію. Організація цих гуртків в німецьких колоніях України була пов'язана з іменем прибулого з Базельської місії Йогана Бонекемпера, який розгорнув активну проповідницьку діяльність в Україні. Послідовники Бонекемпера знайшлися і на Волині. Так, в 1884 р. штундисти були виявлені в колонії Синьова Рівненського та Горошках Житомирського повітів¹⁹. Штундисти розповсюджували серед місцевого населення Новий Заповіт і Псалтир на російській мові. Вони спеціально нікого не наvertали в реформаторську віру, а переконували вчитися грамоті, щоб самим читати Святе Письмо і старатися за прикладом німецького братства «Друзів божих» (Stund), жити по-християнському і кинути пияцтво та інші шкідливі звички²⁰.

Діяльність штундистських сект не залишалася поза увагою місцевих світських і духовних властей, вони піддавались переслідуванням та засудженням.

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо констатувати, що німці-колоністи, які мешкали у Волинській губернії в XIX – на початку XX ст. сповідували свої традиційні вірування, які були на їхній історичній батьківщині. Також у їхніх колоніях було сектанство, представлене менонітами, баптистами, штундистами.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII – Волинская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкого. – М., 1904. – С. IX.

² Gisbreht W. Wolhynien und die Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte 3 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheit: Selbsverlag, 1992. – S. 33.

³ Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994. – S. 59–61.

⁴ Мой отец был путешествующим пастором на Волини // Родина Волинь: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волинской областей Украины. – Серия «Труды Житомирской научно-краеведческого общества исследователей Волини». – Т. 17. – Визентгайд – Житомир, 1998. – С. 166.

- ⁵ Надольська В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – С. 115.
- ⁶ Arnd N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994. – S. 162.
- ⁷ Weiss I. Heimat auf Zeit. Die Schulgemeinde Julianow-Boratyn. 1875–1940 // Wolhynische Hefte 2. Folge Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbsverlag, 1993. – S. 41.
- ⁸ Державний архів в Житомирській області. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 1060. – Арк. 235.
- ⁹ Там само. – Арк. 229.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 124.
- ¹¹ Gisbrecht W. Wolhynien und die Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte 3 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbsverlag, 1992. – S. 31.
- ¹² Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895. – С. 13.
- ¹³ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68. – Арк. 152.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 153.
- ¹⁶ ЦДІАУ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1178. – Арк. 78.
- ¹⁷ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 696. – Спр. 170. – Арк. 1–26.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 142–147
- ¹⁹ Рождественский А. Южнорусский штундизм. – СПб., 1889. – С. 145.
- ²⁰ Ушинский А. Д. О причинах появления рационалистических учений штунды и некоторых других подобных в сельском православном населении и мерах против распространения учений этих сект. – К., 1884. – С. 9–10.

В статье исследуются религиозные верования немцев-колонистов. Особое внимание уделено становлению лютеранской церкви на Волини, возникновению церковных общин в крупнейших городах региона. В статье раскрываются особенности традиционной религиозности в быту и повседневной жизни немцев-лютеран, а также рассмотрены верования немцев-меннонитов, баптистов, штундистов в XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Волынская губерния, немцы-колонисты, лютеране, меннониты, баптисты, штундисты.

The article investigates the religious beliefs of the Germans-colonists. Particular attention is paid to the formation of the Lutheran church in Volyn, the emergence of church communities in the largest cities of the region. The article highlights the peculiarities of traditional religiosity in the everyday life of the Lutheran Germans, as well as the beliefs of the Germans-Mennonites, Baptists, and Stundists in the XIX – early XX centuries.

Keywords: Volyn province, Germans-colonists, Lutherans, Mennonites, Baptists, Stundists.